

DEHQONOBOD VA SHAHRISABZ SHEVALARINING ADABIY TILDAN FARQI, DEHQONOBOD SHEVALARIDA O'ZBEK FOLKLORI

Maxmarejabova Ruxsora Otabek qizi

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Filologiya fakulteti O'zbek tili va adabiyot yo'nalishi

2-kurs talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Dehqonobod va Shahrisabz shevalarining leksik, grammatik, fonetik, morfologik xususiyatlari, ularning adabiy tildan farqli va yaqin tomonlari, Dehqonobod xalqining shevadagi xalq og'zaki ijodi yoritib berilgan.

Annotation: This article highlights the lexical, grammatical, phonetic, and morphological features of the Dehqanabad and Shahrisabz dialects, their similarities and differences from the literary language, and the oral folklore of the Dehqanabad people in the dialect.

Аннотация: В статье освещаются лексические, грамматические, фонетические и морфологические особенности Дехканабадского и Шахрисабзского диалектов, их сходства и отличия от литературного языка, а также устного народного творчества Дехканабадцев на диалекте.

Kalit so'zlar: Sheva, lahja, Dehqonobod, Shahrisabz, adabiy til, maqol, topishmoq, tezaytish.

Key words: Dialect, Dehqanabad, Shahrisabz, literary language, proverb, riddle, idiom.

Ключевое слово: Диалект, говор, Дехканабад, Шахрисабз, литературный язык, пословица, загадка, идиома.

Sheva – tilning fonetik, grammatik va lug'aviy jihatdan o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan eng kichik hududiy ko'rinishi – sezilarli lisoniy tafovutlari bo'lmagan bir yoki bir necha aholi maskani yashovchilarning so'zlashuv vositasi sifatida qo'llanadi. Alohida shevalar birikib, lahjani tashkil etadi.

O'zbek shevalarining o'ziga xos leksik, grammatik, fonetik va morfologik xususiyatlari mavjud.

Dehqonobod va Shahrisabz shevalarining leksik xususiyatlariga to'xtalib o'tadigan bo'lsak, ikki hududda ikki xil, adabiy tilda esa umuman boshqacha nomlanadigan so'zlar ko'p uchrashiga guvoh bo'lamiz. Masalan, tozalash uchun shuvoq, makkasupurgi va shu kabilardan dastalab bog'lab yasaladigan uy-ro'zg'or buyumini quyidagi jadval asosida ko'rib chiqadigan bo'lsak:

Adabiy til	Dehqonobod	Shahrisabz
Supurgi	Shibirtki	Shipirgi

Yoki oddiygina uy-ro'zg'or buyumlarini ham shevalarda talqin qiladigan bo'lsak, turli chalkashliklar yuzaga keladi. Jadvalga e'tibor bering:

Buyumlar	Adabiy til	Dehqonobod	Shahrisabz
Kir yuviladigan idish	Tog'ora	Tog'ara	Lagan
Xamir qilinadigan idish	Tovoq	Tobaq	Tog'ora
Osh suziladigan idish	Lagan	La'li	Tovoq

Yana o'rgimchakning to'rini Shahrisabz aholisi tartanak, Dehqonobod aholisi esa chotir deyishadi. Shahrisabzliklar buvini katta, Dehqonobodliklar esa moma deyishadi. Adabiy tildagi pochcha so'zini Dehqonobod aholisi jezda deyilar.

Shahrisabz hududi qarluq lahjasiga mansub bo'lgani sababli so'zlari adabiy tilga yaqin. Lekin Dehqonobod aholisi qipchoq lahjasiga mansub bo'lgani tufayli ba'zi so'zlari adabiy tildan butunlay yiroq holda talaffuz etiladi. Masalan, yolg'on so'zini vo'tirik, g'iybatni vo'shak, eshakning bolasi, ya'ni ho'tikni kurra, eshakning ustiga yopiladigan to'qimni jobuv, siyohrangni chirmel, pushtini gulobi, yashilni esa pistaqi deb aytishadi. Masalan, adabiy tilda "Suvindan bir ichay", deyidigan bo'lsak, Dehqonobodda "Suvindan bir o'rtlay" deb so'rashadi. Yoki "Eshikni yop!" deyidigan bo'lsak, ular "Yeshikti qushur" deb aytishadi.

Shevalarning grammatik xususiyatlariga to'xtaladigan bo'lsak, so'zlarni bir-biriga bog'lashda ham o'zgarishlar uchraydi. Masalan, qaratqich kelishigining -ning qo'shimchasini oladigan bo'lsak, Shahrisabzda -ni tarzida, Dehqonobodda esa -ding, -ting tarzida qo'llanadi. Misol uchun, Akamning mashinasi – adabiy tilda, akamni mashinasi - Shahrisabzliklar shevasida, akamding moshini, yeshikting ushlagichi - Dehqonobodliklar shevasida. Tushum kelishigining -ni qo'shimchasini Shahrisabzda ham, Dehqonobodda ham -di tarzida talaffuz etiladi. Ba'zan -ti holida ham ishlatishini kuzatamiz. “Dasturxonni yoz” adabiy tilda bo'lsa, shevalarda, Shahrisabzda “Dasturxondi yoz”, Dehqonobodda esa “Dostorxondi joy” deb aytiladi. -ga jo'nalish kelishigi qo'shimchasi Dehqonobod shevalarida -g'a tarzida talaffuz etiladi. “Tog'ga chiqamiz”ni Shahrisabzda “Toqqa chiqamiz” desa, Dehqonobodda “Tovg'a chiqamiz” deydilar.

-dan chiqish kelishigi qo'shimchasini qipchoq shevasida -nan tarzida talaffuz etiladi. “Akamdan so'radim” emas, “Akamnan so'radim” tarzida.

Morfologik xususiyatlariga to'xtaladigan bo'lsak, qo'shimcha qo'shish bilan bog'liq o'zgarishlar uchraydi. Boryapman fe'lini Shahrisabzliklar boromman, Dehqonobodliklar esa boryappan deb talaffuz qiladilar. Borar edim fe'lini esa Shahrisabzda boraychiydim, Dehqonobodda esa borg'ichedim deb aytadilar.

-mi so'roq yuklamasini Dehqonobodda -ma tarzida ishlatadilar, bu qo'shimcha aslida adabiy tilda bo'lishsizlik qo'shimchasi hisoblanadi. Keldingmi? Bordingmi? so'zlarini Keldingma? Bordingma? deya aytadilar. U, shu kabi olmoshlarni vo', sho' tarzida, shunday qilib so'zini sho'ytib, bunday qilib so'zini esa biytib holida talaffuz etadilar.

Fonetik xususiyatlariga to'xtalib o'tsak, Shahrisabzliklarda r harfini tashlab ketish yoki undan keyin kelgan harf bilan biriktirib ketish holatlarini uchratamiz. Masalan, Bolalar so'zini bolla, akamlar – akamla, narsa – nassa, berdim – beddim, charchadim – chachchadim shu kabi o'zgarishlar ko'pgina so'zlarda uchraydi.

Dehqonobod aholisi esa unli so'zlar oldidan harflar qo'shib, tovushlar o'rnini almashtirib, y o'rniga j tovushini qo'llab, jarangli o'rniga jarangsiz, yoki jarangsiz

oʻrniga jarangli undoshlarni qoʻllab gapiradilar. Uzum, uzuk, ilon, ip soʻzlarini juzum, juzuk, jilon, jip, oʻrdak, oʻsma soʻzlarini voʻrdak, voʻsma, eshik, elak soʻzlarini yeshik, yelak tarzida aytishini soʻzlar oldidan harflar qoʻshib aytishiga misol qilib koʻrsata olamiz. Charos, zamon kabi soʻzlarni Choras, zoman tarzida talaffuz etishida a va o tovushlarining oʻrin almashib qolganini kuzatamiz.

Yetti, yoʻq, yara kabi soʻzlarni jeti, joʻq, jora holda aytishidan Dehqonobodliklarning “j”lovchilar vakillari ekanligini bilishimiz mumkin.

Yoʻqol soʻzini joʻgʻal, gapi bor soʻzini gabi bor, afgʻon soʻzini ovqʻon tarzida talaffuz etishidan jarangsiz undoshni jarangli holda, ketdi, aytdi kabi soʻzlarni ketti, oyttdi, tuzsizni tussiz, kitobni kitop tarzida talaffuz qilinishini esa jarangli undosh oʻrniga jarangsiz qoʻllashga misol qilib oʻta olamiz. Shunday hollar ham uchraydiki, baʼzan bir jarangsiz oʻrnida boshqa bir jarangsiz, bir jarangli oʻrnida esa boshqa bir jarangli kelishini ham uchratamiz. Tovoq – toboq, somon – sobon, novvot – nobot, tovon – tobon soʻzlarida bir jarangli oʻrnida boshqa bir jarangli tovush talaffuz etilgan. Fotima – Potma, Sharofat – Shorapat kabi soʻzlarda esa bir jarangsiz oʻrnidan boshqa bir jarangsiz qoʻllanilgan.

Dehqonobod xalqi oʻzbek folklorida ham oʻziga xosdir. Ularning oʻziga xos maqol, topishmoq, tezaytish, ibora, qargʻish va olqishlari ham tahsinga sazovordir. “Pishak tekinga optopga chiqmas”, “Juzumini je-da, bogʻini soʻrama”, “Yaxshi kelin shibirtkisi hashak ostida jotar, Jomon kelin shibirtkisi oyoq ostida jotar” kabi oʻziga xos maqollarni uchratamiz. “Jona jerda jorti kapa” bu yerda yonbosh yerda yarimta oʻtov maʼnosidagi topishmoqni ham uchratamiz. Topishmoqning javobi – quloq. Yuzning yonboshi jona jer, quloqning joylashuvi esa oʻziga xos tarzda jorti kapa, yaʼni yarim oʻtovga oʻxshatilib, juda chiroyli topishmoq holiga kelgan. “Voʻzingda bor, yesingda joʻq” topishmogʻi ham Dehqonobod xalqi tomonidan oʻylab topilgan. Topishmogʻimizning javobi biz rostdan ham nomini bilmaydigan aʼzoyimiz, yaʼni burun bilan oʻgʻizning oʻrtasi hisoblanadi. Nomini bilmaganimiz uchun oʻzimizda bor-u, esimizda yoʻq deya taʼrif beriladi.

“Jo‘ja jerda jumalab jotipti”, “Toshtemir tog‘amding traktiri Tyanshan tovinining tagidagi to‘xsan tonna temirdi tortalmay tirillab turipti” kabi o‘ziga xos tezaytishlarni ham uchratishimiz mumkin.

“Hovadan qochib, qorg‘a tutilmoq”, “Xomirdan qil suvurg‘anday”, “Jov tomsa jolag‘iday”, “Jilanding jovini jolag‘an” kabi iboralar ham o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi.

Qarg‘ish gaplaridan “Uyganang qizig‘ir”, “Ko‘zing kallangnan qog‘ir”, “Kallangdi pit jegir”, “Jag‘inga yeshak tepkir” kabilarni uchratamiz. Shunday bo‘lgani bilan Dehqonobod xalqining duo va olqishlari ham juda o‘ziga xosdir.

“Qulhuvalloh qo‘rg‘oni bo‘sin, Alhamdulillah jo‘ldoshi bo‘sin, Jurgan jo‘li oq bo‘sin, Jo‘ldoshlari haq bo‘sin, Oldirsin, oshirmasin, To‘ldirsin, toshirmasin, Vo‘mriga, nasliga Xudo baraka bersin, Nebara-chubaralarining baxtini ko‘rib jursin” deya qilinadigan duolari bilan ham mashhurdir. “Bolang ko‘baygir”, “Ota-yenanga ming rahmat”, “Yaxshiga jondoshtirsin, jomondan odashtirsin” kabi olqishlarini uchratamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Samixon Ashirboyev. O‘zbek dialektologiyasi. –T. 2011.
2. Nasriddin Nazarov. Laqaylar: dialektologiya va frazeologiya. –T. 2010.
3. V. Reshetov, Sh. Shoabdurahmonov. O‘zbek dialektologiyasi. –T.: “O‘qituvchi”, 1978.
4. Nazar Rajabov. O‘zbek shevashunosligi. Toshkent, “O‘qituvchi” 1996.